

Aantekeningen uit de nalatenschap van

drs. J.F. van Os

31-12-1925 – 10-04-2021



© 2021 De erven van drs. J.F.van Os
gelicenseerd onder de
Creative-Commons CC BY-NC 4.0 licentie
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl>

U kunt

- het werk delen — kopiëren, verspreiden en doorgeven via elk medium of bestandsformaat
- het werk bewerken — herschikken, veranderen en afgeleide werken maken

onder de volgende voorwaarden:

- Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een verwijzing naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.
- Niet-commercieel — U mag het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden.
- Geen aanvullende restricties — U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Correspondentieadres: Adriaan van Os, email adriaan@adriaan.biz

Het orgel.

In een brochure uit 1975 over de geschiedenis van de orgels in de gemeente Gendringen verhaalde wijlen de Heer W.J. Winands, amateur-historicus te Megchelen, dat in de loop der geschiedenis de kerk te Gendringen vele malen door brand is verwoest. Hij vertelt, dat bij de brand in 1830 een vroeger orgel uit 1676 verloren zou zijn gegaan. Daar Winands geen bronvermelding geeft, kunnen wij deze gegevens voorsnog niet bevestigen.

Over het huidige orgel worden wij ingelicht door de Boekzaal der Geleerde Wereld, een tijdschrift, dat van 1692 tot 1863 verscheen en waarin veel kerkelijke berichtgeving is te vinden. O.m. worden hierin de brand in 1830 en de herbouw der kerk in 1835 genoemd. Ook geeft de Boekzaal veel beschrijvingen van ingebruiknemingen van orgels. In Gendringen – zo lezen we in jaargang 1841 – gebeurde dat op 7 maart van dat jaar. Er wordt gemeld, dat het orgel is vervaardigd door de heren Nolting en Zonen uit Emmerich. Het instrument werd gekenschetst als zijnde eenvoudig, fraai, welluidend en krachtvol. Het is ingespeeld door G. de Vries, organist der Grote Kerk te Nijmegen. 's Middags was er een concert ten bate der armen. Als bijzonderheid staat ook nog toegevoegd, dat het orgel uit eigen middelen was bekostigd. Tot in de 19de eeuw werden orgels vaak door adellijke families geschonken. Uit het Boekzaalbericht blijkt dus, dat dit in Gendringen niet het geval is geweest.

Bij de klaviatuur is de volgende met de hand geschreven aanduiding aanwezig: "Joh. Dan. Nolting u Sohn, Orgelbauer zu Emmerich, 1840". Deze zoon, die met J.D. Nolting samenwerkte was – zo blijkt uit onderzoekingen, verricht door de orgeldeskundige Joh. Legêne – in werkelijkheid zijn stiefzoon Andreas Dietrich Holland, zoon uit het eerste huwelijk van zijn vrouw. Nolting zelf, geboren in 1757 had in 1840 reeds een hoge leeftijd bereikt, zodat aangenomen mag worden, dat de stiefzoon een belangrijk aandeel in de orgelbouw heeft gehad. Merkwaardig is dat in de Boekzaalberichten steeds wordt gesproken van Nolting en Zonen (meervoud dus).

In Emmerich heeft een tijdje een uit Frankrijk gevluchte orgelmaker geleefd, Jacob Courtain. In de orgelgeschiedenis neemt hij een heel bijzondere plaats in. Het is mogelijk dat hij bij een franse orgelmaker heeft gewerkt, voor hij zich in Westfalen vestigde. Hij zou ook zichzelf het orgelmaken geleerd kunnen hebben uit het standaardwerk "L'art du facteur d'orgues" van Dom Bédos de Celles uit 1766, waarin het gehele orgelbouwwak is behandeld, zoals dat in Frankrijk in die tijd werd beoefend. Aan onderdelen van orgels van Courtain, waarvan er slechts enkele fragmentarisch bewaard zijn gebleven, is de relatie met Dom Bédos duidelijk te zien, hoewel er ook afwijkingen zijn waargenomen. Hij maakte in Duitsland furore met enkele grote door hem vervaardigde instrumenten, die van een geheel ander type waren, dan men in Duitsland gewend was.

Algemeen wordt aangenomen, dat Nolting bij Courtain heeft gewerkt, op grond van het feit, dat hij ook uit Emmerich kwam. Maar er is meer: Aan het orgel in Gendringen is die afhankelijkheid vooral duidelijk, omdat de (tamelijk ongebruikelijke) samenstelling der vulstemmen kennelijk op Courtain (en Dom Bédos) teruggaat. Ook het register Trompet lijkt qua constructie en klank op bewaard gebleven 18de eeuwse franse specimina van dit register.

Als we het handschrift Broekhuysen mogen geloven heeft Nolting zo'n 20 orgels in Nederland gemaakt en er ongeveer evenveel gerepareerd, verbouwd of overgeplaatst. We noemen:

Doesburg, R.K. Parochiekerk? 1785, thans in de Zeddam, Hervormde Kerk. Het is niet zeker of dit orgel van Nolting is. Legêne suggereerde destijds, dat het naar een plan van Courtain en onder diens supervisie door Nolting is vervaardigd. Daar is tegen in te brengen, dat de indeling van front en lade van dit orgel afwijkt van alles wat van Courtain bekend is (Hochelten, Veldhausen, Hellevoetsluis, oude foto's van verdwenen Courtain-orgels). Wel staat vast, dat Nolting het in 1813 heeft overgeplaatst van Doesburg naar Zeddam. Latere reparaties o.m. door Nolting, Holland en Haffmans.

Vianen, Rooms Katholieke Kerk, 1807, overgeplaatst in 1883 naar de nieuwgebouwde kerk en van nieuw front voorzien. Het orgel is verder grotendeels bewaard gebleven.

Gorinchem, Evangelisch Lutherse Kerk, 1809. Front en enige pijpen bewaard gebleven.

Netterden, Rooms Katholieke Kerk. Volgens het handschrift Broekhuysen heeft Nolting dit ten dele nog bestaande instrument in 1807 vervaardigd. Volgens Winands kwam het uit een klooster in Emmerich.

Nijmegen R.K. Broerenkerk, 1822, waarschijnlijk zijn grootste orgel. Het is in 1887 overgeplaatst naar de Hervormde Kerk te Katwijk a/zee, later onherkenbaar gewijzigd.

Zeddam R.K. St. Oswalduskerk, 1843, overgeplaatst 1892 naar de nieuwe grote neo-gothische kerk, in 1969 in deze kerk verplaatst van de koorgalerij naar het koor der kerk, waar het veel minder goed tot zijn recht komt. Het is twee maal zo groot als het Gendringse orgel, fraai van klank, maar minder goed geconserveerd dan zijn kleine Gendringse broer.

In de Hervormde kerk in Aerdt bevindt zich een orgeltje, dat sprekend op de Nolting-orgels lijkt. In een Boekzaalbericht wordt verhaald, dat het drie jaar tevoren was gemaakt door de orgelmaker Haffmans uit Emmerich als protestant voor een R.K. kerk. De opdrachtgevers hadden het afgekeurd, ten onrechte – zo wordt erbij vermeld. Zo kon men in Aerdt dit orgel goedkoop overnemen. Het moet Haffmans' eerste zelfstandige werk zijn geweest. Hij vestigde zich later in Doetinchem en leverde in Gelderland meerdere orgels, soms nog onder de naam J.D. Nolting & Zonen. Eén van die Haffmans-orgels (in Steenderen, niet meer bestaand) had een vormgeving welke sterk aan de orgels van Courtain deed denken.

Van bovengenoemde A.D. Holland zijn alleen onderhoudswerkzaamheden bekend.

Keren we terug tot het orgel in Gendringen.

De dispositie is te lezen in het handschrift Broekhuysen. Deze is tot op vandaag ongewijzigd gebleven.

Over onderhoud aan het orgel tot aan de 2de wereldoorlog zijn voorsnog weinig gegevens bekend:

In 1874 is Haffmans ontboden om het orgel "na te zien".

In 1886 richt J.H. Poelman, die van 1878 tot 1915 organist is geweest, een verzoek in bij de kerkvoogdij, om een Subbas of Bourdon 16 vt bij te plaatsen, zoals dat ook in Dinxperlo is gebeurd. Niets wijst erop dat dit is

ingewilligd.

Er zijn prijsopgaven uit 1924 van P. van Dam, Leeuwarden en uit 1942 van S.Koch, Doetinchem betreffende het stemmen van de orgels in Gendringen en Megchelen.

Aan de binnenzijde van de panelen aan de achterzijde der orgelkas zijn de volgende potloodaantekeningen te lezen:

"J.H.Poelman / Gb 's-Heerenberg 12 April / 1853 / Organist te Gendringen / gworden 2 Augustus 1878 / 25 jaar jubelleum gevierd / 2 Augustus 1903 / teks der preek domine Jalink / over Psalm 150" / wordt wijze, "schoongemaakt 3 februarij / 1920 / L. Schwarze", "B.F.Bergmeyer Orgelmaker Woerden / Den 28 Dec. 1939 het orgel schoongemaakt", "H.E.Poelman 25 juni 1879".

In kas boven klavier "H.E.Poelman dec. 1939".

Hieruit blijkt dat mogelijk meerdere generaties Poelman hier organist zijn geweest en dat het orgel in 1920 door Ludwig Schwarze uit Anholt en in 1939 door B. F.Bergmeyer uit Woerden (voormalig directeur van de N.V. P. van Dam te Leeuwarden) is schoongemaakt.

Winands wist te vertellen, dat in de jaren '30 aan de Kerkvoogdij voorstellen zijn gedaan het orgel te moderniseren. De kerkvoogd Ant. Renting en de organist J.G.Vriesen weigerden, omdat "het een slechte tied is, en het geld krap. Waarom het neet verantwoord is um zich met ni'je fitütten in te laoten, ook al umdat het olde bewezen het dat het goed is, moar dat het ni'je dat nog moet bewiezen."

We mogen thans de heren voor dit wijze inzicht dankbaar zijn!

In 1945 is met meerdere orgelmakers en deskundigen contact geweest in verband met oorlogschade aan de orgels in Gendringen en in de kapel in Megchelen. Het instrument in Megchelen was ernstig beschadigd. Het is nooit herplaatst. Het huidige orgel in Megchelen heeft niets met het voormalige van doen. Het orgel in Gendringen heeft waterschade gehad. Uiteindelijk is het in 1947 gerestaureerd door B.Koch te Apeldoorn bij wie ook de orgel-restanten uit Megchelen waren opgeslagen. Koch plaatste toen hier voor de eerste maal een elektrische windmachine, waardoor de vroegere balgentreder overbodig werd. Men heeft de orgeldeskundige A.Brom Jr uit Utrecht erbij gehaald. Uit de correspondentie valt op te maken, dat hij enige bezwaren had tegen het werk van Koch. Wat die bezwaren waren, is niet duidelijk: Brom stuurde de brieven naar de Kerkvoogdij met het verzoek ze te lezen en vervolgens aan Koch door te zenden. Moderne kopiëerapparaten bestonden nog niet.

Gelukkig hebben Koch of andere orgelmakers sinds 1841 geen wezenlijke veranderingen aan het instrument doorgevoerd. Doch er dreigde een ander gevaar: de moderne hete-luchtverwarming in de kerk.

De restauratie in 1965 door de firma Flentrop te Zaandam was noodzakelijk geworden, omdat door onjuist gebruik van de verwarming (abrupte overgangen van koude naar hete lucht) het orgel in korte tijd in onbespeelbare toestand was geraakt. Adviseur namens de kerkvoogdij bij deze restauratie was Joh. Legêne. Van rijksweg vond toezicht plaats door de beide toenmalige rijksadviseurs Dr H.L. Oussoren en C.H.Edskes. Vooral laatstgenoemde heeft erop toegezien, dat zo weinig mogelijk veranderingen aan het orgel zijn doorgevoerd vooral geen ingrepen, waardoor de fraaie klank van het orgel schade zou lijden, doch slechts maatregelen, die tot doel hadden het orgel bestand de doen zijn tegen de kerkverwarming. Het werk aan de pijpen is tot een minimum beperkt, ze zijn dan ook niet naar Zaandam vervoerd doch ter plaatse opgeslagen.

Men heeft het kennelijk niet aangedurfd bij deze kerkverwarming, waarbij extreem hoge temperaturen in de omgeving van het orgel ontstonden, de sleepladen ongewijzigd te laten: Er is een verend sleepsysteem gemaakt. Het is te hopen, dat de slepen, evenals dit onlangs door Flentrop in Bredevoort is gedaan, ooit weer in originele vorm kunnen worden teruggebracht. Dit zou de aanspraak der pijpen ten goede kunnen komen. Ook het toucher is veranderd door invoeren met kernlaken, iets wat heden ten dage ook als onjuist wordt gezien bij restauraties. Het is mogelijk, dat Koch dat destijds heeft gedaan. Het negatieve effect dat dit heeft op het toucher valt gelukkig bij dit orgel erg mee.

Ondanks deze opmerkingen over enige details moge er nadrukkelijk op gewezen worden, dat de oude klankkarakteristiek van dit orgel nagenoeg geheel bewaard is gebleven. Er zijn weinig oude orgels die zo compleet zich nog in originele staat bevinden. Het oude pijpwerk is nog geheel aanwezig in originele of nagenoeg originele staat.

Nolting (of zijn stiefzoon Holland?) moet een groot kunstenaar zijn geweest. De klank is zo boeiend, helder en fris en tegelijk van een bijzondere elegance, als je zelden aantreft, zeker niet bij orgels uit ca 1840. Het instrument leent zich bijzonder goed voor het spelen van muziek voor kleine orgels uit de bouwtijd en vooral ook uit veel vroegere tijd.

Het ietwat stijve uiterlijk van het instrument is wel enigszins in tegenspraak met hetgeen over de klank is gezegd.

Beschrijving van het orgel.

Dispositie:

M a n u a l	C-g ^{'''}
Prestant 8 Fuss	C-e in front, rest op lade
Viol da Gamba 8 Fuss	C en Cs gedekt, hout, D-H in front, rest op lade
Prestant 4 Fuss	C-F in front, rest op lade
Bourdon 8 Fuss	C-f hout, fs-gs ^{''} metaal gedekt, a ^{''} -g ^{'''} open conisch
Quintta Dena 8 Fuss	C-H hout, c-d ^{'''} metaal gedekt, ds ^{'''} -g ^{'''} open conisch
Flöthe dous 4 Fuss	C-F hout, Fs-gs ['] metaal gedekt, a ['] -g ^{'''} open conisch
Quint 3 Fuss	

Octav 2 Fuss
 Flöthe 2 Fuss conisch
 Mixtur 3 fach
 Cymbal 3 fach
 Trompet 8 Fuss discant metalen stevels op C-g na, welke van hout zijn, ds'''-g''' zijn
 Trompet 8 Fuss bass labiaalpijpen, één daarvan is uit een ouder orgel afkomstig.
 Intoneerlappen in de bekers recent dichtgesloedeerd.

Tremulant inliggend in windkanaal

Ventiel

Aangehangen pedaal C-f

samenstelling Mixtur

				Idem Cymbal		
C	1 1/3	1	2/3	1/2	1/3	1/4
c				2/3	1/2	1/3
f	2 2/3	2	1 1/3	1	2/3	1/2
c'				1 1/3	1	2/3
f'	5 1/3	4	2 2/3	2	1 1/3	1
c'				2 2/3	2	1 1/3
f''					4	2 2/3
c'''	5 1/3	4				

Klaviatuur: Origineel hand- en voetklavier, enkele pedaaltoetsen in 1965 vernieuwd. Originele registerknoppen waarop met de hand geschreven registernamen. Klaviatuur aan zijkant, vanuit de kerk gezien links.

Pijpwerk: De grote pijpen hebben geen stemkrullen maar stemlappen, vrij dunne kernen, tamelijk veel kernsteken. Hoog loodgehalte, labia bijgedrukt. Merkwaardig is, dat alle 8 voets registers in het groot octaaf volledig zijn uitgebouwd. De frontpijpen hebben overlengte.

Mechaniek: Origineel op invoering na. Wellenraam als gebruikelijk bij orgels, die aan de zijkant worden bespeeld.

Laden: Twee laden voor C- en Ciskant, waartussen ruimte, waar een aantal houten pijpen staan. Opstelling diatonisch, grootste aan de binnenzijde, overige aflopend van buiten naar binnen. Nieuw verend sleepsysteem volgens Flentrop patent. De volgorde der stemmen op de lade is dezelfde als bovengenoemd bij de dispositie.

Windvoorziening: Twee spaanbalgen en elektrische windmachine, deze laatste op weinig fraaie wijze boven de oude balgen in een bekisting van meubelplaat aangebracht.

Kas en frontpijpen: Kas van naaldhout, wit geschilderd. Aan de achterkant is een oude verflaag te zien: imitatie-eiken. De "pijpenrijen" aan weerszijden van het front staan buiten de kas. Het zijn houten imitatiepijpen. Alle overige frontpijpen zijn sprekend: pijpen van Prestant 8 en 4 vt en Viola di Gamba.

Bijzonderheden: Samenstelling der vulstemmen naar Dom Bédos (en Courtain) met weglating van twee koren boven f'' en c'''. Een andere afwijking van het in de 19de eeuw gebruikelijke is de klavieromvang. Bij een (niet uitgevoerd) plan voor het orgel in de St.Jan te 's-Hertogenbosch stelt Nolting een klavieromvang tot a''' voor!

Verantwoording.

Gegevens ontleend aan:

- Boekzaal der geleerde Wereld, 1830, I p 743, 1834, II p 506, 1841, I p 510/11, 1847, I, p 221.
- G.H.Broekhyzen, Orgelbeschrijvingen, handschrift ca 1855, uitgegeven door A.J.Gierveld, tekstgedeelte Zeist 1986, commentaren idem 1993.
- Th.P.Gregor Schwake, Orgelbaumeister Jacob Courtain, getypte dissertatie, Münster 1923.
- Archief der Nederlandse Hervormde Gemeente Gendringen - Megchelen - Netterden, 1725 tot 1960 in beheer bij het gemeentearchief der gemeente Gendringen.
- J.G.Legêne, Het orgel in de hervormde Kerk van Zeddam, 1962, overdruk in Old Ni-j's no 11, 's-Heerenberg, jaar onbekend.
- Programma ingebruikneming gerestaureerde orgel St.Oswaldus te Zeddam, 4/5'69. Hierin artikel J.J. van der Harst.
- Drs J.F. van Os, Langs Nederlandse Orgels, deel II, Overijssel / Gelderland, Baarn 1978.
- Eigen waarnemingen in Gendringen en elders.

J.F. van Os, Aalten, juli 1998.

